

НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗБІРНИК ЛДІКЗ

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ

АДМІНІСТРАЦІЯ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
ЗАПОВІДНИКА У М.ЛУЦЬКУ

СТАРШИЙ ЛУЦЬК



ЛУЦЬК- 2017

НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗБІРНИК

СТАРИЙ ЛУЦЬК



Друкується в авторській редакції

Відповідальний за випуск - *П.А. Рудецький*

Дизайн, верстка - *О. Тоцька*

Фотограф - *В. Чухрай, О. Тоцька*

Художник - *О. Дишко*

Коректор - *В. Баюк*

Підписано до друку 16.05.2017 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 24,65. Зам. 821. Наклад 100 прим.

С 77

Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. Випуск XIII. До тринадцятого випуску науково-інформаційного збірника «Старий Луцьк» Адміністрації Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку ввійшли доповіді та повідомлення наукової конференції «Любартівські читання». м. Луцьк 26 травня 2017 р. - Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2017. - 424 с.

ISBN 978-966-361-851-7

УДК94(4)

ББК 63.3(4)



АТАМАНЕНКО
Віктор



ІНВЕНТАР СТЕПАНСЬКОЇ ВОЛОСТІ 1614 РОКУ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ МІСТ

м. Остроз

Джерела з історії волинських латифундій другої половини XVI – першої половини XVII ст. у територіальному, хронологічному та видовому вимірах представлена вкрай нерівномірно. Значною мірою це стосується такого їх різновиду, який найповніше характеризує латифундії як господарські структури, що найчастіше й визначало магнатський статус тієї чи іншої особи та роду. Ця група джерел представлена в структурі джерельної бази різноманітними категоріями описово-статистичних документів, але для різних родин та різних регіонів Волині стан їх збереженості помітно відрізняється. Серед них вирішальне значення для дослідження проблем соціально-економічної історії має група документів, створюваних безпосередньо у сфері діяльності господарських та фіскальних структур, як державних, так і приватних. Для досліджуваного періоду можна говорити про переважання в структурі джерел описово-статистичного характеру документів загальнодержавного фіскального обліку для другої половини XVI ст. Натомість, документи господарсько-правового обліку, які мали доменіальне походження, для цього часу характеризуються нерегулярністю створення – йдеться про такі групи джерел статистичного характеру, як інвентарі.

Степанщина стала об'єктом вивчення сучасних істориків у кількох напрямках. Це – володільча історія, окремі сторони вивчення монастирів, окремі аспекти соціальної та господарської проблематики. Чи не найзначніші праці стосуються історії населених пунктів. При цьому, до наукового обігу вводилися й публікації (в тому числі й передруки) джерел, які стосуються Степанської волості [1; 2; 3; 4; 5; 8; 9; 109; 14].

В українській історіографії найчастіше використовують підсумкові, а іноді – й первинні, поборові реєстри. Сумарні податкові реєстри по Волинському воєводству збереглися за 1570, 1577,

1583, тариф подимного 1629 рр. (опубліковані) та за 1576, 1582, 1589 рр. (неопубліковані) [7; 11; 15]. В них достатньо рівномірно представлена вся територія Волинського воєводства, за винятком тих поселень, які звільнялися від сплати податків через знищення чи спустошень. З інших державних облікових документів, використуваних істориками, необхідно відзначити описи державних володінь Волині – Володимирського, Луцького, Кременецького та Ковельського ключів/староств. З них тільки два останні були значними за розмірами, а Ковельське староство містило в своєму складі три міста. Таким чином, описи Ковельського староства другої половини XVI – першої половини XVII ст. можуть служити підставою для вивчення явищ соціально-економічного життя Волинського Полісся і забезпечене воно джерельною базою достатньо репрезентативною тематично та хронологічно, а також і різноманітною за категоріями та соціальними функціями. В той же час, такі регулярні “статистичні обстеження” охоплювали лише незначну частину маєностей Волинського воєводства, а для поліської частини якого дані стосовно Ковельщини є унікальними, особливо зважаючи на їх стан збереженості.

Подібної кількості джерел описово-статистичного характеру доменіального походження не збереглося для жодної поліської приватновласницької латифундії, в тому числі, й для Степанської волості. Для останньої, правда, зберігся інвентар, створений у 1614 р. Він описує міста, сільські поселення, фільваркові комплекси, податки та розміри прибутків. Інвентар відобразив також структуру Степанської волості. Але найдавніші кількісні показники знайшли відображення у поборових документах – реєстрі 1577 р., який відображає стан міста та волості на час їх переходу до рук кн. В.-К. Острозького. На цей час у складі волості знаходилося одне місто та 39 сіл, з яких 12 були посесорськими – знаходилися в держанні слуг-клієнтів.

Подимний реєстр 1629 р. дає можливість порівняння характеристик поліських латифундій. На їх основі видно, що на цей час найбільшими на Поліссі за кількістю населення та числом поселень були волості Степанська, Чорторійська та Ковельське староство. Вони відзначалися й вищим рівнем урбанізації. З-поміж них виділяється перша – за всіма поданими в реєстрі параметрами

(крім кількості міських поселень) вона охоплює від 22 до 26 відсотків сумарних даних. Таким чином, показники по Степанській волості можна вважати достатньо репрезентативними для вивчення поліських латифундій східної Волині [6, с. 37].

Практично всі збережені документи описово-статистичного характеру відносяться до часів володіння Степанню кн. Острозькими. Місто з волостю відійшло до кн. К.І. Острозького в результаті його першого шлюбу – з кн. Тетяною Гольшанською на початку XVII ст.; претензії на Степань, правда, висували родичі кн. С. Гольшанського, але маєток, хоча в окремі періоди не повністю, залишився в руках Острозьких [14]. На 70-ті роки XVI ст. Степань була досить значним, але єдиним на території значної за розмірами латифундії, міським поселенням, в якому знаходилося 246 будинків. Про розвиток торгівлі може свідчити кількість ринкових будинків – 30, а також відсутність у їх власників у користуванні землі. В той же час, поборовий реєстр фіксує незначне число торговців-перекупнів – 10. Але торгівлею займалися не тільки вони, але й ринкові та вуличні мешканці, а також ремісники. Останніх в Степані було 25. У селах волості тільки у Кричильську (Кричельську) проживало 2 ремісники. Це могло свідчити про тенденцію його перетворення на міське поселення, але ця спроба виявилася невдалою [12, с. 60, 69]. В обох випадках ремісники не мали в своєму користуванні землі. Досить значною була роль землеробства у заняттях степанських міщан. По півдворища мали 56 власників вуличних будинків, по «трохи ріплі» – 23 городники, городи – 10 перекупнів, 50 мешканців «убогих домів» та 41 мешканець вуличних будинків. Не мали в користуванні земельних ділянок, але, можливо, були задіяні у сільськогосподарських заняттях 20 підсуєдків, оскільки вони володіли худобою [14. s.39 – 40]. Села волості були невеликими за розмірами, що не могло не впливати і на розвиток міста та створення нових міських поселень [15. s. 39 – 40]. Так, за поборовим реєстром 1589 р. у Степанській волості названо 30 сільських поселень, найбільшими з яких були Городець, Любаша, Кричельськ, Жалин, Золотолин. Чисельність мешканців Степані практично не змінилася – кількість міських будинків дорівнювала 242, не рахуючи трьох рудницьких товаришів. Ринкових будинків залишилося 30, але збільшилася кількість вуличних (з 91 до 114) та перекупни-

ків (з 10 до 15) та зменшилася кількість убогих будинків (з 50 до 35). Не змінилася чисельність ремісників (25), а замість городників (23) та підсусідків (20) реєстр 1589 р. згадує тільки 19 коморників. Вся міська земля подана сумарно як 72 одиниці «міської ріллі», яка відповідно до норми оподаткування становила півдворища чи пів волоки, та 35 городів, які перебували у користуванні власників убогих халуп. Очевидно, землею володіли і чотири степанські священики [11, с. 15 – 17]. Скоріше за все, розмір землі, яка перебувала у користуванні міщан, грохи зріс. В обох реєстрах відсутні згадки поселень, які згодом одержали міський статус. Можливо, як сільські поселення Деражня та Бережниця виникли згодом або одразу засновувалися як міста, на «сирому корені».

Загалом, як свідчать дані поборових реєстрів, за власне міські показники – розміри Ринку, кількість будинків, чисельність ремісників та перекупників – Степань можна віднести до розвинутих приватновласницьких міст Волині. На 1589 рік за кількістю ринкових будинків Степань поступався тільки Костянтинову та Острополю (засновані кн. В.-К. Острозьким у слабко урбанізованій південно-східній Волині саме як торгівельні осередки); за кількістю будинків вуличних – їм же, а також Острогу, Олиці, Корцю, Ковелю, Торчину та Колкам; за кількістю перекупнів – Олиці, Ковелю, Острогу [6, с. 38]. Показником розвитку міста була й чисельність у ньому церков, яка також належала до найвищих показників по приватновласницьких містах Волині.

Хронологічно останні свідчення описово-статистичних джерел стосовно Степані та волості відносяться до 1629 р. Вони відображені також у реєстрі державного оподаткування. На цей час до складу волості входило 59 поселень. У ньому знаходилося три міста – Степань, Бережниця та Деражня, а 23 села були посесорськими. Міське населення складало майже 35% всього населення (димів-помешкань). Найбільшим був центр волості, який значно збільшився за розмірами і в якому нараховувалося 636 будинків (з яких 78 погоріли під час пожежі 1627 р.). Степані помітно поступалися Бережниця (423 дими) та Деражня (351 дим). Більшу кількість міських димів мали тільки Острозька та Корецька волості; за загальною кількістю димів Степанська волость поступалася тільки останній. Найбільшими сільським поселеннями з кількістю димів понад сто були Гордець, Кричельськ, Постойне, Рокитна [7, с. 33 – 34].



На чи біля ринкової площі, очевидно, знаходився костел. Його описання було подано в кінці опису міста, навіть після сумаріуша прибутків. При цьому були зазначені цвинтар, плебанія та школа. Останні дві вміщено і серед ринкових будинків [13, Арк. 113, 118 зв.]. Крім школи при католицькому костелі в місті знаходилася єврейська школа (малася на увазі синагога, при якій існувала і школа). Згадується також православний («руський») шпиталь, при якому чи при якійсь із православних церков також міг існувати освітній заклад [13, арк. 113 зв., 116]. Згадуючи священиків, інвентар не зазначає розташування церков.

Вулична мережа Степані складалася з шести вулиць – Риболовської, від Дубровицької брами до Ринку, від Радька, під парканом, від Харка Скупки, від Васька Кир'яховича. Найбільшою, бо на ній знаходилася майже третина всіх оподатковуваних міських будинків, була вулиця Риболовська (151 будинок на різних ділянках). Найменшою була вулиця під парканом – на ній знаходилося 25 будинків. Неміщанські будинки знаходилися на вулицях Риболовській та від Дубровицької брами до Ринку. Священики мали будинки на вулицях Риболовській (пречистенський, степановський, дякон), від Радька (спаський) [13, арк. 113 – 117]. Як це відображено і в поборовому реєстрі 1589 р., в Степані на 1614 р. проживало чотири священики. Можливо, стільки ж було і церков – Миколаївська, Спаська, Пречистенська; невідомо, чи згаданий в інвентарі отець степанівський мав прихід у місті чи в якихось селах.

Інвентарні описи дають можливість визначити, приблизно звичайно, національну структуру населення. Так, стосовно Степані можна говорити про звичну для волинських міст наявність єврейської громади. Вона не була значною і включала до свого складу 24–28 родини (близько 4 – 5% будинків). Чотири єврейські будинки знаходилися на ринковій площі. Решта єврейських родин приблизно порівно замешкували вулиці від Дубровицької брами до Ринку (7 – 10 будинків) та вулиці від Харка Скупки (13 – 14 будинків). Інтервальність даних в обох випадках пов'язана з ймовірним віднесенням деяких мешканців до єврейської громади м. Степань. Польська, чи, скоріше, католицька, громада була в Степані незначною. Невідомо є конфесійна належність шляхти, яка мала помешкання в місті – її більшість (якщо не всі) належали до

місцевої знаті, давніх слуг кн. Острозьких, включно зі введеним у посаду степанського старости А. Золотолинським. Так чи інакше, завданням поширення католицизму мав служити тільки-но заснований кн. Я. Острозьким степанський костел (варто відзначити існування костелів і у інших містах волості [13, арк. 134, 150 зв.]). З-поміж шляхти ймовірними членами польської громади чи прихожанами костелу могли вважатися Ян Лях (вул. Риболовська), Єжи Городничий (вул. від Дубровицької брами до Ринку) та Венцлавиха (Дубровицьке передмістя) – явно замало для повноцінної функціонуючої католицької святині. Таким чином, можна говорити про те, що степанський костел зі школою ставив (точніше, перед ним ставилося) завдання проповіді католицизму. Певною мірою це підтверджується даними сумаріушу листів кн. Острозьких до степанського Свято-Михайлівського монастиря, який міститься у його інвентарі 1627 р. [1; 2; 9]. Троє степанчан носили прізвисько «Москаль», але чи це були росіяни точно сказати неможливо.

Степанські передмістя – Луцьке та Дубровицьке – були невеликими. На першому знаходилося 9, а на другому – 55 будинків, а також 3 пустки [13, арк. 117]. Луцьке передмістя повинно було бути знищене за наказом кн. Януша Острозького. На ньому чи біля нього, очевидно, проживали рибалки, свідчення про яких в тексті знаходиться між описаннями передмість. Їх імена в інвентарі не було наведено, навіть точного числа їх укладачі вказати не могли – менше чи більше десяти. Для них у бурграфія знаходився окремий реєстр. Їх обов'язком було забезпечення рибою двору у випадку приїзду власника Степані [13, арк. 117].

Для будинків в місті відводилися ділянки-пляци, з яких платилося по 18 грошів. Але на окремих плячах могли проживати й 2 – 3, а то й більше неплідусідські родини. Підсумкові свідчення (сумарій) по Степані наводять дані про те, що в місті було 350 пляців, на яких розташовувалося разом з передмістями та фільварками 590 помешкань («osady miasta Stepania z przedmieszcziem u folwarkamy 590») та 25 пусток, тобто – всього 615. Очевидно, при «фільварках» мешкали підсусідки, яких було 26 [13, арк. 118]. Для інших, ново осаджених міст Степанської волості такого подрібнення пляців джерела не відзначають. Можна припустити, що як здавна незначне міське поселення Степань при розбудові вимагала розши-

рення міської, оточеної парканами, території, чому могло служити й рішення кн. Я. Острозького про знесення одного з передмість.

Під фільварками малися, скоріше за все, земельні наділи міщан. Всього в їх користуванні було 79 волок, з яких звільнено від сплати податку та пусток було 32. Найбільш поширеною нормою земельних наділів степанських міщан була одна волока (46 та 13 вільних), але були випадки користування півволочними наділами (двоє міщан) чи спільного користування волокою двома особами чи родинами (два випадки). Володіння двоволочним наділом мало «ранговий» характер – належало чотирьом священикам, монастирю, бурграбію, лісничому – і були звільнені від податків. Такими ж були й одноволочні господарства звіринника, замкових воротного та тивуна, паламаря, міського писаря, війта, старости та шпитала. Пустих було тільки дві волоки. З однієї волоки платили по одному злотому, жати по два дні та спільно накосити 12 скирт сіна [13. арк. 117 зв. – 118]. Отже, переважна більшість степанських міщан не мала в своєму розпорядженні землі і була задіяна у ремісничих та торгівельних заняттях.

Повинності степанських міщан не були різноманітними. Вони платили чинш з пляців, а хто мав «фільварки» – то й окремо з них, споряджали 10 гайдуків. Лій та мед брався, очевидно тільки від відповідних занять – різників, лісників, бояр тощо. Чинш з Степані був майже втричі меншим за платежі з сіл. Якщо врахувати прибутки та надходження від інших сільських платежів, повинностей, данин, оренд та результатів фільваркового господарювання, то міська складова в загальній прибутковості ще більш суттєво зменшиться. Структура прибутків з міста складалася не тільки з прямих – грошових чи натуральних – платежів, а й з надходжень від млинових оренд. При Степані розташовувалося три млини: під замком, на протилежному боці мосту (по три кола кожен) та на човнах («lodziach») на одне коло. Окремо прибутків з них інвентар не подає, а об'єднує з надходженнями від усіх оренд (млинових та горілчаних) та мит. Ці прибутки суттєво перевищували надходження від податків [13, арк. 118 зв., 154].

Як уже зазначалося, при Степані знаходився звіринець. Він був оточений парканом, а на його території був один критий соломою хлів («шопа»). В ньому перебували олені (31), сарни (30), лосі (на

час створення інвентаря всі вимерли, а було їх 4), дикі свині (12). В звіринці зберігалися роги та шкіри. Троє оленів утекло [13, арк. 119 зв.]. Керував доглядом за звіринцем звіринник.

Під містом знаходився замковий фільварок, в якому мешкав двірник та розташовувалися господарські споруди та помешкання. Фільварок був оточений сосновим острогом-частоколом. Проте, що він був значним господарським осередком можуть свідчити, по-перше, значні розміри висіву та, по-друге, кількість сіл, піддані яких в ньому працювали (чотири села: Великий Медськ, Малий Медськ, Корость та Любаша) [13, арк. 119 – 121 зв.]. У фільварковому гумні зберігалися залишки врожаю 1610 – 1613 рр., а з худоби утримувалися тільки велика рогата, а також птиця [13, арк. 119 – 119 зв.].

У складі волості було ще два міських поселення – Бережниця та Деражня, які суттєво поступалися за розмірами центру волості. На відміну від степанських міщан, їх мешканці на 1614 р. чиншів не платили, очевидно, маючи відповідні привілеї як нещодавно осаджені міста. «Міська історія» Деражні почалася у 1605, а Бережниці – у 1606 р. і пов'язується з рішеннями кн. В.-К. Острозького [12, с. 63]. Але, скоріше за все, це вже було результатами діяльності кн. Я. Острозького. Ці міста, очевидно, мали забезпечувати кілька потреб. Окрім суто міських, пов'язаних зі зростанням сільської складової Степанської волості, вони мали бути проміжковими транспортними осередками на р. Горинь. Так чи інакше, вони були розташовані на кордонах волості та практично рівновіддаленими від центру волості: Деражня південніше, а Бережниця – північніше. Можливо, невдалою була спроба надання міського статусу Кричильську в тому числі й через його близьке розташування до Степані. Створені як міські поселення практично одночасно вони мали відмінності у фортифікації. Помітно краще захищеним поселенням була Деражня. Вона, як і Бережниця, була оточена острогом-парканом, але мала також дві в'їзні башти [13, арк. 131 зв., 151].

Не тільки вказана обставина свідчила про інтенсивніший розвиток Деражні як міського поселення. Про це дає можливість говорити і на підставі розмірів цих міст (348 проти 239 будинків), і за розбудовою вуличної мережі (шість та дві). Різними були й розміри ринкових площ, де дераженська в півтора рази переважала береж-

ницьку. Про незавершеність формування Бережницьі як міського поселення може свідчити й значна кількість пусток, які могли бути виділеними, але ще не зайнятими плячами. Їх було дещо менше третини. Більшою (в півтора рази в абсолютних і несуттєво – 4% а 3% - у відносних проказниках) була й єврейська громада, при цьому в Деражні проживав один караїм [13, арк. 151]. Деражненська єврейська громада мала «школу», тоді як для Бережницьі інвентар згадує тільки «жидівського школьника» [13, арк. 132 зв., 153].

Важливим чинником розбудови новоосаджуваних міст було надання міщанам земельних угідь. За цим показником Бережниця також відрізнялася від інших міст волості. У Степані міщани мали в користуванні в середньому городницькі наділи, в Деражні – практично у кожного міщанина було від третини до двох з половиною волок. Опис Бережницьі вказівок на наявність землі у міщан не містить [13, арк. 113 – 118 зв., 131 зв. – 134, 151 – 153 зв.].

Свідчення джерел не дають у усій повноті розглянути питання про міське самоврядування у Степанській волості. Але за прізвисками міщан можна зробити висновок про наявність магдебургського права у Степані та Деражні. У Бережницьі єдиною, та й то – дотичною, вказівкою може вважатися згадка бурграбія, що не завжди було пов'язано з міськими органами влади [13, арк. 133 зв.].

При Деражні та Бережницьі існували двори. Але при жодному з них не було фільварку. В даних частинах волості останні розташовувалися виключно при селах, а приміські двори виконували резиденцій не завдання і призначалися для перебування власника. Про це свідчить вказівка інвентаря стосовно двору в Бережницьі – «Dwór xią(że)czia iego m(czy) przy Bereznicy» [13, арк. 131].

Таким чном, можна говорити про те, що інвентар Степанської волості 1614 р. є унікальним для вивчення поліських латифундій та урбанізаційних процесів у них історичним джерелом. Він, як і інші документи такого роду, містить інформацію з різних сторін соціальної та економічної проблематики, включає загальні описання оборонних, житлових, господарських. Важливим є наявність в інвентарі описань культових споруд (костелів). Про неповноту інформації може свідчити відсутність вказівок на православні святині, які обов'язково повинні були знаходитися у волинських містах. Але він є єдиним збереженим описанням крупного маєткового

комплексу східної частини волинського Полісся і дає можливість на основі його свідчень розглядати розвиток урбаністичних процесів цього регіону загалом. Частина інвентаря вже була опублікована, але залишається потреба повного археографічного опрацювання цього важливого джерела з історії Волині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрович В. Інвентар Степанського Михайлівського монастиря 1627 року // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 423 – 449.
2. Атаманенко В. Маєткове забезпечення православної церкви Волині в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Свято-Троїцький собор в історії Луцька та Волині. – Луцьк, 2005. – С. 57– 68.
3. Атаманенко В. Волинські маєтності Острозьких : склад та структура // Наук. записки. Іст. Науки. – Вип. 13. – Острог, 2008. – С. 266 – 315.
4. Атаманенко В. Б. Двори - фільварки Степанської волості (за інвентарним описом 1614 року) // Архітектурна спадщина Волині : зб. наук. праць. Вип. 2 / Нац. ун-т водного госп-ва та природокористування, каф. архітектури. – Рівне, 2010. – С. 78 – 85.
5. Атаманенко В. Міста поліських володінь князів Острозьких // Студії з україністики: Зб. наук. праць на пошану дослідника українського козацтва Валерія Цибульського з нагоди 60-річчя від дня народження. – Рівне, 2010. – С. 191 – 208.
6. Атаманенко В. Описи латифундій Волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII ст. / В. Атаманенко // Наук. зап. Нац. ун-ту «Острозька академія». – Острог : Нац. ун-т «Острозька академія», 2011. – Вип. 17. – С. 29 – 45.
7. Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною: Волинське воєводство. – К., 1930.
8. Берковський В. Інвентарі Подільських та Степанських маєтностей князя Януша Острозького від 1614—1615 рр. // Матеріали VII– IX Острозької конференції «Остріг на порозі 900-річчя». 1996-1998 роки. – Остріг, 2000. – С. 17 – 18.
9. Войтович В. Степань моя мила: Дослідження, спогади, документи. – Рівне, 2009.
10. Войтович В. Степанський край: Історія та культура. – Рівне, 2010.
11. Головний архів давніх актів (Варшава). – Архів Коронного Скарбу. – №31
12. Засць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003.

13. Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. – Ф. «Радзимінські». – №.39/1.
14. Собчук В. Степанська волость і її власники (до кінця 60-х років XVIст.)// Наукові записки. – Острог, 2011. – Вип. 18 . – С. 14 – 41.
15. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т.XIX.

